

Λου Βεργάρα και Φαίδων Παπαδάκης*

Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία

Περίληψη: Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται η σύνδεση κάποιων θεωρητικών προσεγγίσεων με την μεθοδολογία της πολυειδικής εθνογραφίας. Πιο συγκεκριμένα, ενώνουμε με ένα νήμα τις «παρεχόμενες δυνατότητες» του Gibson, τον πρακτορικό ρεαλισμό της Barad, την «εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση» των Donaldson & Kymlicka και την ανθρωπολογία της αντίληψης του Ingold, ώστε να αναδείξουμε τις δυνατότητες της έρευνας με τα άλλα ζώα πέρα από τους οντολογικούς δυϊσμούς. Ταυτόχρονα, παρουσιάζουμε σύντομα τη μεθοδολογία και τις εφαρμογές της πολυειδικής εθνογραφίας, με αναφορές σε παραδείγματα ερευνών σε καταφύγια και ερευνών με ζώα συντροφιάς, ως μία ερευνητική προσέγγιση που επιθυμεί να παράξει γνώση αμφισβητώντας έμπρακτα τους δυϊσμούς.

Λέξεις-κλειδιά: έρευνα με τα άλλα ζώα; πολυειδική εθνογραφία; πρακτορικός ρεαλισμός; παρεχόμενες δυνατότητες; εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση; δυϊσμοί

* Το Λου Βεργάρα είναι απόφοιτο του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία και υποψήφιο Διδάκτωρ του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανετίου Πανεπιστημίου. E-mail: luiza_4564@hotmail.com. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0007-2226-7135>. Ο Φαίδων Παπαδάκης είναι υποψήφιος διδάκτωρ της σχολής κοινωνικών επιστημών του Πανεπιστημίου του Ελσίνκι και μέλος του Κέντρου για την Κοινωνική Μελέτη των Μικροβίων (Centre for the Social Study of Microbes). E-mail: faidon.papadakis@helsinki.fi. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0008-4678-0061>.

1. Εισαγωγή

Εντός της παράδοσης που ονομάζουμε «Δυτική», οι δυϊσμοί, κυρίως όπως καθιερώθηκαν μέσα από τη καρτεσιανή διάκριση νου-σώματος, νοούσας και εκτατής ουσίας, υποκειμένου και αντικειμένου, φύσης και κοινωνίας κ.α., βρίσκονται τόσο βαθιά ριζωμένοι στον τρόπο σκέψης και στην κουλτούρα μας, που μοιάζει πως αυθόρμητα κατανοούμε τον κόσμο ως διχοτομημένο σε αλληλοαποκλειώμενα μέρη. Στην επιστήμη, αυτό αντικατοπτρίζεται στους διαφορετικούς ακαδημαϊκούς κλάδους και τα πανεπιστημιακά τμήματα, με βασικό διαχωρισμό αυτόν μεταξύ των φυσικών και των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών (Kagan, 2009; Wolfe, 2009).

Έτσι, όπως πολλά άλλα επιστημονικά αντικείμενα, η μελέτη των ζώων είναι κατακερματισμένη σε διαφορετικά πεδία που εστιάζουν σε διαφορετικά επίπεδα περιγραφής, π.χ.: α) στο είδος και τον πληθυσμό σε ένα περιβάλλον (οικολογία), β) στο σώμα και τα διαφορετικά του συστήματα (ανατομία, ανοσολογία), γ) στην εγκεφαλική λειτουργία (νευροεπιστήμη), δ) στο γονιδίωμα (γενετική), ε) στη συμπεριφορική μελέτη (ψυχολογία), στ) στην μελέτη κοινωνικών δομών (πρωτευοντολογία)¹. Τα πρώτα τέσσερα από τα παραπάνω βρίσκονται καθαρά εντός των θετικών επιστημών (συγκεκριμένα της βιολογίας), και το πέμπτο (η ψυχολογία) βρίσκεται ανάμεσα σε θετικές και κοινωνικές επιστήμες, καθώς υπάρχουν τάσεις της που βασίζονται σε παραδοχές θετικών επιστημών (Foucault, 1972/2004). Αν και το κάθε πεδίο μπορεί να βασίζεται στις δικές του θεμελιικές κατηγορίες, όλα τους ελκύονται από την βαρύτητα των οντολογικών δυϊσμών (φύση-κοινωνία, νους-σώμα κλπ, βλέπε Πίνακα 1). Η πρωτευοντολογία, και συγκεκριμένα η Ιαπωνική πρωτευοντολογία του περασμένου αιώνα, ίσως αποτελεί εξαίρεση, όπως σχολιάζει η Haraway (1989) και αυτό λόγω της ιαπωνικής πολιτισμικής καταβολής των επιστημόνων, που θόλωνε τις διακρίσεις φύση/κοινωνία, άνθρωπος/ζώο, παρατηρητό/παρατηρούμενο.

Γιατί όμως οι δυϊσμοί αποτελούν πρόβλημα; Πώς επηρεάζουν την έρευνα για τα ζώα; Οι οντολογικοί δυϊσμοί αποτελούν πρόβλημα γιατί, ακόμα και αν μας επιτρέπουν να εξετάσουμε το κοινωνικό και το νοητικό καθαυτό, δημιουργούν ένα μη-δικαιολογήσιμο χάσμα αυτών των φαινομένων με τον εαυτό τους. Πού είναι το σώμα στη νόηση; Πού

¹ Για τα πεδία μελέτης της νόησης και της νοημοσύνης των ζώων και τα διακριτά επίπεδα περιγραφής της αντίστοιχης έρευνας βλέπε Γούναρης (2026).

είναι η νόηση στο σώμα; Που είναι μία σπάταλη, μη-λειτουργιστική συμπεριφορά στη φύση;

Επιπλέον, η δυϊστική σκέψη μας προβληματίζει καθώς οι διπολικές δομές «δεν είναι ποτέ συμμετρικές» (Kakoliris, 2022), καθώς ο ένας όρος πάντα θεωρείται πως υπερτερεί του άλλου, πως εμπεριέχει τον άλλο. Η δυϊστική σκέψη έτσι αποτυπώνει μια εξουσιαστική αντίληψη του κόσμου, μια οντολογία πολλαπλών παράλληλων διπόλων (βλ. Πίνακας 1), που συνδέονται με ειδικές, φυλετικές και έμφυλες ιεραρχίες (Howell, 1996). Όσον αφορά την έρευνα για τα άλλα ζώα, η δυϊστική οντολογία περιορίζει τη θέαση των ζώων σε έναν ανθρωποκεντρικό φακό όπου ο άνθρωπος υπάρχει σαν σημείο σύγκρισης και μέτρο για όλα τα άλλα είδη, τα οποία μόνο «πετυχαίνουν» βαθμούς εγγύτητας (Marchesini, 2016). Πώς μπορούμε λοιπόν να ξεφύγουμε από την ανθρωποκεντρική, ιεραρχική, κατακερματισμένη δυϊστική οντολογία, όσον αφορά τη θεώρηση και την μελέτη των ζώων, της νόησης² και της συμπεριφοράς τους; Η απάντηση σε αυτή την ερώτηση έχει επιστημολογική αλλά και ηθική σημασία.

Νους	Σώμα
Παρατηρητής	Παρατηρούμενος
Υποκείμενο	Αντικείμενο
Λογική	Συναίσθημα
Εσωτερική διεργασία	Εξωτερική πραγματικότητα
Άνθρωπος	Ζώο
Κοινωνία	Φύση
Πολιτισμός (Ευρώπη, Δύση, Λευκοί)	Αγριότητα (Ανατολή, Νότος, Ιθαγενείς)
Άντρας	Γυναίκα

Πίνακας 1: Κάποια από τα παράλληλα δίπολα της δυϊστικής οντολογίας.

Σε αυτό το δοκίμιο θα εξετάσουμε την προοπτική μίας ερευνητικής προσέγγισης των άλλων (μη-ανθρώπινων) ζώων η οποία προσπαθεί να

² Μιλάμε για «νόηση» επιδιώκοντας μια συνέχεια με μία παράδοση μελέτης της αντίληψης και της νόησης των ζώων, αλλά, παράλληλα, επιθυμούμε να χρησιμοποιήσουμε την έννοια με μία προσέγγιση που αποδομεί τους δυϊσμούς. Μεθοδολογικό στάδιο της Ντεριντιανής αποδόμησης είναι το ένα μέρος του δυϊσμού να χρησιμοποιείται για να μιλήσει για το άλλο. Έτσι, βρίσκουμε τον Ingold (2000) να επιχειρηματολογεί πως μία επιτυχής αποδόμηση του διαχωρισμού νους/σώμα έχει ως αποτέλεσμα να μπορούμε να μιλάμε για «σωματικότητα» όπου πριν μιλούσαμε για «νόηση» και αντίστροφα. Εμπνευστικός είναι και ο τρόπος που ο Marder (2013) θολώνει τα όρια, περιγράφοντας την «σκέψη των φυτών» ως την έκφραση των σωματών τους στον χώρο.

ξεφεύγει από τους οντολογικούς διϊσμούς. Θα διανύσουμε μία διαδρομή από την οικολογική ψυχολογία του J.J. Gibson (1979/2002), στον πρακτορικό ρεαλισμό της Karen Barad (2003, 2007), την εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση των Donaldson & Kymlicka (2015, 2020) και την ανθρωπολογία της αντίληψης του Tim Ingold (2000) για να καταλήξουμε σε μία σύντομη παρουσίαση της πολυειδιακής εθνογραφίας. Σκοπός αυτής της διαδρομής δεν είναι να κάνουμε μία εξαντλητική επισκόπηση της πλούσιας, πολυετούς και διεπιστημονικής βιβλιογραφίας μέσα από την οποία έχει αναδυθεί το πεδίο της πολυειδιακής εθνογραφίας (αυτό άλλωστε έχει γίνει αλλού, βλέπε Kirksey & Helmreich, 2010; Ogden et al., 2013; van Dooren et al., 2016). Σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε τις δυνατότητες της πολυειδιακής εθνογραφίας στη μελέτη και έρευνα της αντίληψης και της νόησης των ζώων με μια διεπιστημονική προσέγγιση που συνενώνει τα διαχωρισμένα μέρη των οντολογικών διϊσμών. Η προσέγγιση αυτή μπορεί να φέρει στο φως την σχεσιακή διάσταση της νόησης και της συνείδησης των ανθρώπινων και μη ζώων και να αμφισβητήσει την αντικειμενικότητα της επιστημονικής παρατήρησης. Όπως θα υποστηρίξουμε, η πολυειδιακή εθνογραφία αποτελεί πρακτική έρευνας των άλλων ζώων και των σχέσεων ανθρώπων-ζώων που εφορμάται από θεωρητικές βάσεις που αμφισβητούν την ανθρωποκεντρική και λογοκεντρική αντίληψη περί παραγωγής της γνώσης και τοποθετεί κεντρικά την εμπλοκή και τη σχεσιακότητα.

Στη δεύτερη ενότητα παρουσιάζουμε την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων της θεωρίας του Gibson ως απάντηση στον υπολογισμό. Στην τρίτη ενότητα συνοψίζουμε κάποιες βασικές έννοιες της ηθικο-οντο-επιστημολογίας του πρακτορικού ρεαλισμού όπως τον συνθέτει η Karen Barad (2003, 2007), εντάσσοντας τον σε ένα πλαίσιο θεωρητικών προσεγγίσεων της εμπρόθετης δράσης που αναγνωρίζει τα άλλα ζώα ως κοινωνικούς δράστες και την επιστήμη ως εμπλεκόμενη πρακτική. Στην τέταρτη ενότητα παρουσιάζουμε συνοπτικά την πολυειδιακή εθνογραφία ως είδος έρευνας που επιδιώκει να παρέμβει στους οντολογικούς διϊσμούς και τέλος, στην πέμπτη ενότητα, παρουσιάζουμε σύντομα κάποια παραδείγματα.

2. Τα προβλήματα της υπολογιστικής θεωρίας και η απάντηση της οικολογικής ψυχολογίας

Η γνωσιακή επιστήμη αναπτύχθηκε την δεκαετία του 1950, παράλληλα με την ανάπτυξη των ηλεκτρονικών υπολογιστών, αντλώντας από αυτούς μεταφορές για να παράξει μία οντολογία της νόησης (Ingold

2000: 163). Θεωρώντας το σχήμα «ερεθισμα-απόκριση» του συμπεριφορισμού ελλιπές, η γνωσιακή επιστήμη το συμπλήρωσε με ένα ενδιάμεσο βήμα: μία συσκευή νοητικής επεξεργασίας που παίρνει ως “input” τα δεδομένα των ερεθισμάτων, τα μετατρέπει σε κάποιου είδους αναπαραστάσεις και τα επεξεργάζεται, προκειμένου να εξάγει ως “output” την συμπεριφορική απόκριση (Ingold, 2000: 165).

Η αναπαραστασιακή και υπολογιστική θεωρία του νου (ΑΥΘΝ), δημιουργεί σημαντικούς περιορισμούς στην ικανότητα της γνωσιακής επιστήμης να εξηγήσει πραγματικά φαινόμενα³. Ενώ το σχήμα input-αναπαράσταση/επεξεργασία-output είναι απλό, είναι δύσκολο να κωδικοποιηθούν με τους όρους του ακόμα και οι πιο απλές καθημερινές δραστηριότητες (Ingold, 2000: 164). Τα νοητικά μοντέλα μπορεί να γίνουν περίπλοκα, αλλά, όπως εξηγεί ο Vogt, τα σύμβολα (οι αναπαραστάσεις εντός του νοητικού μοντέλου) δεν είναι «ούτε τοποθετημένα [...] ούτε ενσώματα» (Vogt, 2007: 179). Εμφανίζεται, με άλλα λόγια, μια συνθήκη όπου το ένα μέρος του διΐσμου «νους-σώμα» μοιάζει να εγκλωπώνει το άλλο, υπονομεύοντας την σημασία της αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον και της σωματικότητας των εμπειριών.

Κριτικές στον υπολογισμό θέτουν υπό αμφισβήτηση την χρησιμότητα της ενδιάμεσης αναπαράστασης, που διαχωρίζει το υποκείμενο από τον κόσμο. «Γιατί να μπούμε στον κόπο να παράξουμε ένα μοντέλο του κόσμου...» γράφει ο Ingold (2000: 164, αναφερόμενος στον Clark 1997), «όταν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τον ίδιο τον κόσμο ως το καλύτερο μοντέλο του εαυτού του;». Η αναπαραστασιακή διαδικασία παύει να είναι αναγκαία αν λάβουμε υπόψη την αλληλεπίδραση του οργανισμού με το περιβάλλον (Gounaris, 2020: 3). Έτσι, μια οικολογική προσέγγιση της αντίληψης και της νόησης επικεντρώνεται στην σχέση του υποκειμένου (ανθρώπου ή ζώου) με το περιβάλλον. Η αντίληψη και η νόηση βρίσκουν τόπο μέσα σε αυτή τη σχέση, μέσα στον κόσμο, αντί να απεμπλέκονται από αυτόν.

Στην «οικολογική ψυχολογία», ο J. J. Gibson (1979/2002) χρησιμοποιεί την έννοια των «παρεχόμενων δυνατοτήτων»⁴ για να περιγράψει

³ Για τους περιορισμούς της αναπαραστασιακής και υπολογιστικής θεωρίας τους νου και δη του ρόλου της γλώσσας στη μελέτη των νοητικών καταστάσεων των ζώων βλέπε Μηλιώτη & Ντάσιου (2026).

⁴ Ο όρος “affordances” αποδίδεται στα ελληνικά ως «παρεχόμενες δυνατότητες», καθώς στη θεωρία του Gibson (1979/2002) το ζώο είναι αδιαχώριστο από το περιβάλλον του και οι δυνατότητές του –το τί δύναται να κάνει ή να του συμβεί (είτε καλό είτε κακό)– παρέχονται μέσα από την συναναστροφή (ή σύζευξη) του ζώου με το περιβάλλον του. Περισσότερα για τον ρόλο των παρεχόμενων δυνατοτήτων

τον τρόπο που λειτουργεί η άμεση οπτική αντίληψη στη σχέση των ζώων με το καθημερινό περιβάλλον τους. Ο όρος αναφέρεται στις δυνατότητες που προσφέρει το περιβάλλον σε κάποιο ζώο, όπως τροφή, καταφύγιο, δηλητήριο, κάθισμα κ.α, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά του κάθε ζώου. Σύμφωνα με τον ίδιο, «μια παρεχόμενη δυνατότητα υποδεικνύει συγχρόνως δύο κατευθύνσεις, προς το περιβάλλον και προς τον παρατηρητή» (Gibson 1979/2002: 226). Αυτό σημαίνει πως το ζώο και το περιβάλλον είναι αδιαχώριστα και ότι η παρεχόμενη δυνατότητα αποτελεί ταυτόχρονα ιδιότητα και των δύο. Σε αντίθεση με την υπολογιστική θεωρία όπου τα διαχωρισμένα μέρη ενώνονται μέσω της νοητικής αναπαράστασης, η οικολογική προσέγγιση είναι συστημική, ολιστική. Παράγεται έτσι μία άλλη οντολογία όπου μιλώντας για την αντίληψη, τη νόηση, τη δράση ή τη συμπεριφορά «η μονάδα ανάλυσης είναι το σύστημα ζώο-περιβάλλον» (Stoffregen, 2002: 117; Gounaris, 2012). Οι παρεχόμενες δυνατότητες δεν βρίσκονται στο περιβάλλον, «περιμένοντας» το ζώο, ούτε και βρίσκονται έμφυτες στο ζώο, και πραγματώνονται σε συνάντηση με το περιβάλλον. Εστιάζοντας στην οπτική αντίληψη, ο Gibson (2002) υποστηρίζει πως ένα ζώο είναι ικανό να αντιληφθεί μια παρεχόμενη δυνατότητα μόνο αν εμπλέκεται ενεργά με το περιβάλλον του και αν παρέχονται οπτικές πληροφορίες στο περιβάλλον φως. Το ζώο πρέπει να μπορεί να αντιληφθεί αυτές τις πληροφορίες για να μπορεί να αντιληφθεί και την παρεχόμενη δυνατότητα.

Η θεωρία των παρεχόμενων δυνατοτήτων, εκτός από τη σημασία που δίνει στη συμπληρωματικότητα του ζώου με το περιβάλλον, εμπλέκει κεντρικά το σώμα και την κίνηση στη διαδικασία της αντίληψης. Το ζώο συντονίζεται με το περιβάλλον του, με βάση τη σημασία που έχει αυτό για εκείνο κάθε φορά. Η σημασία του περιβάλλοντος για το ζώο σχετίζεται με τα χαρακτηριστικά και τις ικανότητες του ζώου, και είναι, έτσι, κάτι συγκεκριμένο ανάμεσα στις αναρίθμητες γενικές ιδιότητες του περιβάλλοντος, ενώ παράλληλα, στη διαδικασία αυτή, το ζώο προσαρμόζει το σώμα και τα όργανα αντίληψής του στο περιβάλλον. Με άλλα λόγια το ίδιο το περιβάλλον επηρεάζει το ζώο που το αντιλαμβάνεται. Έτσι, η έννοια των «παρεχόμενων δυνατοτήτων» επεμβαίνει στην δυϊστική οντολογία όχι μόνο ως προς το δίπολο νους-σώμα ή νους-περιβάλλον αλλά και ως προς το δίπολο υποκείμενο-αντικείμενο, παρατηρητό-παρατηρούμενο. «Οι πληροφορίες που προσδιορίζουν το

στη μελέτη της νόησης των ζώων βλέπε στα Αργυρακοπούλου (2026), Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

περιβάλλον» γράφει ο Gibson (1979/2002: 243), «συνοδεύονται από πληροφορίες που προσδιορίζουν τον ίδιο τον παρατηρητή, το σώμα του, τα πόδια του, τα χέρια του, το στόμα του».

Το έργο του Gibson αποτελεί σημαντική επιρροή του πεδίου της «ενσώματης νόησης», και μία απάντηση στον Καρτεσιανισμό της υπολογιστικής-αναπαραστασιακής θεωρίας. Τόσο η θεωρία της οικολογικής ψυχολογίας, όσο και η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων είναι γνωστές στον χώρο της φιλοσοφίας του νου και στην ψυχολογία, αλλά δεν έχουν καταφέρει ιδιαίτερα να ξεφύγουν από μία βιβλιογραφία γύρω από την αντίληψη, παρ' ότι έχουν πολύ ευρύτερες επιπτώσεις στο πώς μπορούμε να διερευνήσουμε τη νόηση και τη συνείδηση των ζώων και των ανθρώπων στην κοινωνική έρευνα πεδίου. Στο μέρος που ακολουθεί εξερευνούμε σημεία συνάντησης ανάμεσα στη θεωρία του Gibson και σε άλλες μη δυϊστικές προσεγγίσεις που μπορούν να πλαισιώσουν τέτοιου τύπου έρευνες.

3. Μη-δυϊστικές θεωρήσεις: πρακτορικός ρεαλισμός, εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση, ανθρωπολογία της αντίληψης

Η κοινωνική έρευνα στα ζώα αναπτύσσεται διεπιστημονικά τις τελευταίες δεκαετίες και συναντά διαρκώς την ανάγκη επαναπροσδιορισμού βασικών εννοιών, όπως η εμπρόθετη δράση (agency⁵), καθώς οι παραδοσιακές θεωρήσεις αυτών βασίζονται σε δυϊσμούς. Η Karen Barad (2003; 2007) είναι μια από τις βασικές φιλοσόφους που μπορεί να επηρεάσει την επιτόπια κοινωνική έρευνα στα ζώα, καθώς προσφέρει αναλυτικά εργαλεία που κλονίζουν τις ανθρωποκεντρικές προσλήψεις των επιστημονικών μεθόδων και επιχειρεί τη συνένωση διαφόρων διαχωρισμών.

Η Barad (2007: 86) παρατηρεί πως σύμφωνα με την παράδοση της δυτικής επιστήμης να βασίζει επιστημολογικές υποθέσεις σε οπτικές αναλογίες, οι αναπαραστασιακές θεωρίες βασίζονται στο φαινόμενο της αντανάκλασης για να εξηγήσουν τον τρόπο που σχετίζεται ο γνώστης με τον κόσμο. Εκείνη προτείνει εναλλακτικά το φαινόμενο της περίθλασης το οποίο αναδεικνύει την επιτελεστική διάσταση της επιστήμης (ο.π.: 88). Στην αντανάκλαση, το φως μεταφέρει την πληροφορία των

⁵ Ο όρος agency αποδίδεται στα ελληνικά και ως «εμπρόθετη δράση ή αυτενέργεια», με την έννοια της πράξης που εκτελείται βάση σκοπού και με την ευθύνη της δράσας οντότητας. Για την εμπρόθετη δράση ως κριτήριο απόδοσης συναισθημάτων ή και συνείδησης στα ζώα βλέπε Καλογήρου & Γεωρταμιλή (2026), και Γούναρης (2026).

αντικειμένων στα οποία ανακλάται στον δείκτη-υποκείμενο. Στην περίθλαση, το φως συνεχώς εκτρέπεται από την ευθεία πορεία του, διαπερνά και διαχέεται μέσα σε έναν κόσμο όπου υποκείμενο και αντικείμενο δεν μπορούν να διαχωριστούν ξεκάθαρα.

Η ιδέα της ηθικό-οντο-επιστημολογίας βασίζεται στην παραδοχή ότι δεν είναι δυνατόν να διαχωριστεί η ηθική, από την οντολογία και την επιστημολογία. Ο κατεστημένος διαχωρισμός επηρεάζει τον τρόπο που γίνεται αντιληπτό το είναι, η γνώση και η αξία και μειώνει τη σημασία κάθε μικρής δια-δράσης (intra-action) που επηρεάζει τον τρόπο που κατασκευάζεται ο κόσμος (ο.π.: 409, 189). Τα ηθικο-οντο-επιστημολογικά ερωτήματα σχετίζονται με την υπευθυνότητα και την ανάληψη ευθύνης της εμπλοκής, και αναδεικνύουν περισσότερες πιθανότητες για το τί μπορεί ο κόσμος να γίνει (ό.π.: 382, 185).

Η Barad (2007) προτείνει τον όρο «πρακτορικός ρεαλισμός» ως μια ηθικο-οντο-επιστημολογική έννοια για να επαναπροσδιορίσει, ανάμεσα σε άλλα, την ύλη, το λόγο και τις πρακτικές του, την εμπρόθετη δράση, το σώμα, το γνωρίζει και την αντικειμενικότητα. Κεντρική θέση στη σκέψη της έχει η σχέση της ύλης με τις πρακτικές του λόγου, πέρα από τη λογική αιτίου-αποτελέσματος. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Barad, η ύλη αποτελεί ειτέλεση, είναι η ουσία σε ένα διαρκές γίνεσθαι που προκύπτει από πολλές δια-δράσεις και μπορεί να ειπωθεί ως η στερεοποίηση της εμπρόθετης δράσης (ο.π.: 151). Παρομοίως, οι πρακτικές του λόγου είναι υλικές επαναρρυθμίσεις του κόσμου, που μπορούν να ανακατατάξουν τα υπάρχοντα όρια, χαρακτηριστικά και νοήματα (ό.π.: 184). Επομένως, σύμφωνα με την ίδια, η ύλη δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις πρακτικές του λόγου, και θεσμοί ή πρακτικές όπως η επιστημονική έρευνα αποτελούν υλικο-λογικές πρακτικές που συμμετέχουν στην παραγωγή των σωμάτων, στην χάραξη των ορίων, στην κατασκευή του κόσμου ως είναι (ό.π.: 140).

Βασική έννοια που χρησιμοποιεί η Barad για να πετύχει τη συνένωση των διαχωρισμών είναι η δια-δράση. Έτσι, η εμπρόθετη δράση είναι ένα υλικό ζήτημα δια-δράσης και δεν μπορεί να αποδοθεί στα υποκείμενα ή στα αντικείμενα ως εγγενές χαρακτηριστικό τους (ό.π.: 214). Τα σώματα δεν εμπεριέχονται στον κόσμο, αλλά είναι ο ίδιος ο κόσμος στο διαρκές του γίνεσθαι (ό.π.: 170). Υπό αυτήν την έννοια, ο «γνώστης» δεν μπορεί να στέκεται έξω από τον κόσμο και να τον παρατηρεί, και συνεπώς η διαδικασία του γνωρίζει είναι μια εμπλεκόμενη διαδικασία, ένα ζήτημα δια-δράσης (ό.π.: 184, 149). Τέλος, η αντικειμενι-

κότητα που συχνά επικαλούνται οι επιστημονικές πρακτικές δεν αφορά την παραγωγή πιστών αναπαραστάσεων του κόσμου, αλλά μπορεί να ειπωθεί ως η «ανάληψη ευθύνης» για τις συγκεκριμένες υλοποιήσεις των οποίων ο ερευνητής αποτελεί μέρος τους (ό.π.: 91).

Η θεωρία της Barad παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες και μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά στην οικολογική θεωρία της άμεσης οπτικής αντίληψης του Gibson (1979/2002) σε σχέση με τον γνώστη και τον κόσμο και ειδικά για τον ίδιο τον επιστήμονα ως παρατηρητή. Θεωρεί πως το υποκείμενο και το αντικείμενο δεν είναι σταθερά αλλά προκύπτουν από τις διάφορες δια-δράσεις. Προτάσσει μια σύνδεση των επιστημών και θεωρεί πως η οντολογία με την επιστημολογία δεν θα έπρεπε να διαχωρίζονται. Η εστίαση στη δια-δράση και η απόρριψη της εμπρόθετης δράσης ως εγγενές χαρακτηριστικό συμπληρώνει την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων, καθώς αναγνωρίζει πως τα όρια μεταξύ των σωμάτων, των υποκειμένων και των αντικείμενων κατασκευάζονται από τις υλικό-λογικές πρακτικές των επιστημών και μπορούν να επαναρρυθμιστούν.

Οι Donaldson & Kymlicka (2015), ερευνώντας διαφορετικά συγκείμενα σχέσεων μεταξύ ανθρώπων και ζώων και καταθέτοντας ένα νέο ηθικό πλαίσιο για τα δικαιώματα των ζώων, προσεγγίζουν την εμπρόθετη δράση με ένα παρόμοιο τρόπο. Πιο συγκεκριμένα, τη θεωρούν εξαρτώμενη, υπό την έννοια ότι, η εμπρόθετη δράση, δεν αποτελεί ένα χαρακτηριστικό των κυρίαρχων υποκειμένων το οποίο πηγάζει από εγγενείς ιδιότητες, αλλά αναδύεται μέσα από τις σχέσεις σε συγκεκριμένα πεδία συνύπαρξης (Blattner et al., 2020: 2, 4). Οι μελετητές αυτοί αναφέρονται ιδιαίτερα στα άλλα ζώα και τον ανθρωποκεντρικό τρόπο που έχουμε μάθει να αντιλαμβάνομαστε τις συμπεριφορές τους, ο οποίος περιορίζει τη δυνατότητα εμπρόθετης δράσης των άλλων ζώων⁶ ή δεν επιτρέπει την παρατήρηση της ακόμα και όταν αυτή καταφέρνει να εκφραστεί (ο.π.: 4). Επομένως, οι παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν κατά την επιτόπια έρευνα με τα ζώα σχετίζονται άμεσα με τις συγκεκριμένες δια-δράσεις μεταξύ ανθρώπων και ζώων, ερευνητών και ερευνόμενων και τις δυνατότητες εμπρόθετης δράσης που αυτές δημιουργούν.

⁶ Το μεγαλύτερο ποσοστό του ζωικού πληθυσμού ζει σε καθεστώς εγκλεισμού (κτηνοτροφία, εργαστήρια, ζωολογικοί κήποι, κατοικίδια, ζώα-εργάτες, ζώα-αθλητές). Οι λίγες έως μηδαμινές δυνατότητες λήψης αποφάσεων για τη ζωή τους, που προκύπτουν από τη συνθήκη του εγκλεισμού επηρεάζει την ψυχική κατάσταση και τη συμπεριφορά των ζώων (Ferdowsian και Merskin, 2012: 452).

Οι προσεγγίσεις αυτές στέκονται αντιπαραθετικά με τις παραδοχές της γνωσιακής επιστήμης καθώς δεν αναγνωρίζουν το νόων υποκείμενο διαχωρισμένο από τον κόσμο, ούτε μοναδικά ανθρώπινο. Ο αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ νου και ύλης και τα παράλληλα δίπολα που σχετίζονται με αυτόν είναι χαρακτηριστικό μίας συγκεκριμένης παράδοσης σκέψης που συνήθως την ονομάζουμε δυτική. Η πρακτική της εθνογραφίας, αν και αναδύθηκε μέσα από τον αυστηρό διαχωρισμό παρατηρητή και παρατηρούμενου και στο ρατσιστικό συγκείμενο της αποικιοκρατίας, επηρεάστηκε από την επαφή με άλλες κοσμολογίες⁷ που δε βασίζονται στους δυϊσμούς, και ενέταξε στοιχεία τους στα αναλυτικά και μεθοδολογικά της εργαλεία. Κατά τη λεγόμενη «οντολογική στροφή» στην ανθρωπολογία (Viveiros de Castro 1998; Descola 2013; Kohn 2015), η μελέτη των μη δυϊστικών κοσμολογιών έχει προσφέρει τη δυνατότητα να αναπτυχθούν εργαλεία που προσεγγίζουν τη νόηση και την αντίληψη πιο ολιστικά και την εμπρόθετη δράση όχι ως ένα εγγενές ανθρώπινο χαρακτηριστικό. Για παράδειγμα, ο Ingold (2000, σ. 55), αναφέρει πως οι κυνηγοί Κογκον στην Αλάσκια εντοπίζουν την πληροφορία στον κόσμο και όχι στο μυαλό. Υπό αυτή την έννοια, η απόκτηση της προϋποθέτει την εμπλοκή του κυνηγού με τον κόσμο (2000: 55). Ο ίδιος τονίζει τη σημασία που έχει η εκλέπτυνση των απαραίτητων για την επιβίωση ενσώματων δεξιοτήτων στην αντίληψη για τον κόσμο (Ingold, 2000: 162). Ο Ingold αναφέρεται κυρίως στα ανθρώπινα ζώα και τοποθετείται γύρω από το ζήτημα της κουλτούρας, η οποία αφορά την επιστήμη της κοινωνικής ανθρωπολογίας κεντρικά. Παρ' όλα αυτά, οι βλέψεις του για την ενσώματη νόηση μπορούν να εφαρμοστούν και στη μελέτη της αντίληψης των υπόλοιπων ζώων και των νοημάτων που βρίσκουν στο περιβάλλον τους.

Μέσα από την δική του ανθρωπολογική μελέτη της αντίληψης, ο Ingold βλέπει με παρόμοιο τρόπο με την Barad την επιστημονική πρακτική, ως εμπλεκόμενη δραστηριότητα, καθώς αναγνωρίζει πως όλα τα όντα αποτελούν εν-τω-κόσμο-γίνεσθαι και δεν μπορούν να διαχωριστούν απόλυτα από αυτόν (2000: 169). Έτσι, οι αποφάσεις που παίρνει η επιστήμονας σε κάθε έρευνα σχετικά με τον τόπο, τη μέθοδο και τα εργαλεία αποτελούν ταυτόχρονα και μια πολιτική και ηθική τοποθέτη-

⁷ Ο όρος «κοσμολογία» χρησιμοποιείται στην κοινωνική ανθρωπολογία ως αναφορά στο σύνολο των αντιλήψεων ενός πολιτισμού για τον κόσμο, συμπεριλαμβάνοντας συστήματα γνώσης μυθολογικά, θρησκευτικά, μαγικά και εμπειρικά. Ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως τα τελευταία 30 χρόνια στα πλαίσια της «οντολογικής στροφής» στην ανθρωπολογία, αλλά ήταν ήδη γνωστός πρωτότερα, ιδιαίτερα μέσα από το έργο του Claude Lévi-Strauss.

σή της σε σχέση με τον κόσμο. Είναι σημαντικό να γίνονται συνειδητά αντιληπτές οι δυνατότητες που προσφέρει η ερευνήτρια στο ζώο που μελετά, και οι δυνατότητες που προσφέρει αυτό σε εκείνη. Έτσι, για παράδειγμα, η Barbara Smuts (2001) στην έρευνα της για τους μπαμπούνους στην Κένυα, παρατήρησε πως η γνώση κάποιων χαιρετισμών αποτελούσε προαπαιτούμενο για την επικοινωνία της μαζί τους. Οι χειρονομίες που συνιστούν το λεξιλόγιο της γλώσσας των μπαμπούνων είναι δεξιότητες που η ερευνήτρια χρειάστηκε να αναπτύξει ώστε να καταφέρει να τους πλησιάσει και να κατανοήσει καλύτερα τις κοινωνικές πρακτικές τους⁸.

Μία τέτοια επικοινωνία μπορεί να είναι εφικτή με κάποια πρωτεύοντα και κάποια θηλαστικά, αλλά μάλλον δεν είναι με όλα τα ζώα. Πώς μπορούμε να καταλάβουμε τον υποκειμενικό κόσμο των άλλων; Πρώτα πρέπει να εκπαιδύσουμε την προσοχή μας ως προς την παρουσία τους και έπειτα να επιχειρήσουμε να μετατοπιστούμε προς την συγκεκριμένη θεσιακότητα⁹ από την οποία βιώνουν τον κόσμο. Ένα τέτοιο εγχείρημα αποτελεί η «πολυειδικική» (multi-species) εθνογραφία που προσεγγίζει τους τόπους και τις πρακτικές που μελετά ως φαινόμενα πάντοτε παραπάνω-από-ανθρώπινα, πολυ-ειδικά.

⁸ Κάποιοι αναγνώστες ίσως θεωρήσουν πως μιλώντας για «χαιρετισμούς», «γλώσσα» και «κοινωνικές πρακτικές» των μπαμπούνων, η Smuts και εμείς πέφτουμε στο σφάλμα του ανθρωπομορφισμού, προβάλλοντας ανθρώπινες ιδιότητες στο μη-ανθρώπινο. Αν και το ζήτημα είναι κάτι που ξεπερνά τους σκοπούς του παρόντος κειμένου και δεν μπορούμε να το σχολιάσουμε όσο θα θέλαμε εδώ, συνοπτικά, αυτό που υποστηρίζουμε είναι ότι η άρνηση αναγνώρισης στα μη-ανθρώπινα χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων που υπάρχουν στον άνθρωπο είναι αυτό που αποτελεί πρόβλημα. Η κατηγορία του ανθρωπομορφισμού και η προσπάθεια διόρθωσής του, με άλλα λόγια, μπορεί να είναι λιγότερο μία υπεράσπιση της μη-ανθρώπινης διαφορετικότητας και περισσότερο μία υπεράσπιση της ανθρώπινης εξαιρετικότητας και του ανθρωποκεντρισμού. Επί των συγκεκριμένων όρων στο κείμενο, αν αποδομήσουμε του οντολογικούς δυΐσμούς που μας προβληματίζουν στον παρόν κεφάλαιο, τότε: (α) οι επικοινωνιακές χειρονομίες είναι «χαιρετισμοί» και για ανθρώπους και για μπαμπούνους, (β) η διάκριση «γλωσσικού» και «επικοινωνιακού» συστήματος δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική, και (γ) οι πρακτικές που έχουν να κάνουν με τις διαπροσωπικές σχέσεις, τις σχέσεις των μελών μιας ομάδας ή κοινότητας είναι, για μπαμπούνους και για ανθρώπους, «κοινωνικές».

⁹ Η θεσιακότητα (positionality) είναι ένας όρος που χρησιμοποιεί η Linda Alcoff (1988: 433) μιλώντας για το φύλο και την ταυτότητα της γυναίκας για να συλλάβει την έννοια του υποκειμένου μη ουσιαστικά αλλά προσδιορισμένη ιστορικά, χωρίς να απολέσει ταυτόχρονα την πολιτική δυνατότητα να αφορμάται από την κατηγορία του φύλου για να μιλήσει για την εμπειρία.

4. Πολυειδική εθνογραφία

Στο παρόν κεφάλαιο έχουμε, ως τώρα, ακολουθήσει μια διαδρομή από τον υπολογισμό στην οικολογική ψυχολογία του Gibson, στον πρακτορικό ρεαλισμό της Barad, την εξαρτώμενη εμπρόθετη δράση των Donaldson & Kymlicka και την ανθρωπολογία της αντίληψης του περιβάλλοντος του Ingold. Σκοπός αυτής της διαδρομής είναι να παρουσιάσουμε και να προτείνουμε την πολυειδική εθνογραφία ως μία προσέγγιση ερευνητικής πρακτικής πέρα από τους δυϊσμούς που μας προβληματίζουν. Οφείλουμε να τονίσουμε ότι η διαδρομή αυτή δεν είχε εγκυκλοπαιδικό σκοπό και δεν αποτελεί πλήρη επισκόπηση βιβλιογραφίας της πολυειδικής εθνογραφίας.¹⁰ Επιχειρούμε να ενώσουμε με ένα νήμα τον Gibson, την Barad, τα Donaldson & Kymlicka και τον Ingold, διότι τα έργα τους μας βοηθούν να σκεφτούμε την μη-δυϊστικότητα της πολυειδικής εθνογραφίας. Τοιουτοτρόπως, οι συνδέσεις που κάναμε και θα κάνουμε είναι επιχειρηματολογικές και όχι χρονολογικές ή βιβλιογραφικές. Πριν συνεχίσουμε με μία πιο αναλυτική περιγραφή και με κάποια παραδείγματα, θα κάνουμε μία σύντομη παρέκβαση για να τοποθετήσουμε τις αναφορές μας στο ευρύτερο συγκείμενο των πεδίων που έχουν συμβάλει στην ανάδυση της πολυειδικής εθνογραφίας.

Η πολυειδική εθνογραφία αντλεί από πληθώρα πηγών και πεδίων που θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε σε τέσσερις γενικές κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία έχουμε κουλτούρες με συστήματα σκέψης όπου οι κατηγορίες «άνθρωπος», «ζώο», «φύση» και «κοινωνία» δεν υπάρχουν ή δεν αντιστοιχούν στις νεότεριες έννοιες που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη μετά τον Μεσαίωνα, και εξαπλώθηκαν μέσω της αποικιοκρατίας και της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης (Escobar 2008, TallBear 2011, Van Dooren et al., 2016). Στην δεύτερη κατηγορία πηγών συναντάμε κλασικά έργα κοινωνικών επιστημών του 20^{ου} αιώνα, τα οποία, παρά την επικέντρωσή τους στον ανθρώπινο, και έστω με υλιστικούς ή λειτουργιστικούς όρους, μελετούσαν τη σχέση με τα ζώα και το μη-ανθρώπινο περιβάλλον ως κομμάτι «στρατηγικών επιβίωσης» και οικονομικής παραγωγής των ανθρωπίνων κοινωνιών (Ogden et al., 2013: 5). Σε αυτή τη κατηγορία θα προσθέταμε κάποιους κλασικούς αλλά

¹⁰ Για πιο γενικές επισκοπήσεις βιβλιογραφίας για την πολυειδική εθνογραφία συμβουλευτείτε τα: Kirksey and Helmreich (2010), Ogden et al. (2013) και van Dooren et al. (2016).

και ρηξικέλευτους συγγραφείς, όπως τον Gregory Bateson (1972) και τον J. J. Gibson (2002). Αυτές οι δύο πρώτες κατηγορίες, μαζί με τη φαινομενολογία -ιδιαιτέρως αυτή του Merlau-Ponty -αποτελούν σημαντικές βάσεις και για την ανθρωπολογία της αντίληψης του Tim Ingold (2000). Σε μία τρίτη κατηγορία θα τοποθετούσαμε το πεδίο της Μελέτης της Επιστήμης και της Τεχνολογίας (Science and Technology Studies - STS) που αναπτύχθηκε στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, με σημαντικά έργα, μεταξύ άλλων, αυτά του Bruno Latour (Latour & Woolgar, 1986; Latour, 2005) και της Donna Haraway (1991; 2008). Το έργο της Karen Barad (2007) είναι συγγενές αυτού του πεδίου. Στην τέταρτη κατηγορία πηγών της πολυειδικής εθνογραφίας, η οποία επεκτείνεται και σε μη-ακαδημαϊκή βιβλιογραφία, έχουμε τα κινήματα των δικαιωμάτων των ζώων και του οικοφεμινισμού. Στο πλαίσιο αυτών των κινήματων η κριτική της εκμετάλλευσης και των κυρίαρχων τρόπων συσχετισμού με τα ζώα και το περιβάλλον έχει προχωρήσει, σύμφωνα με τα Ogden et al. (2013), από μια ουσιοκρατική ηθική της ισότητας, όπως για παράδειγμα η προσέγγιση του Singer (1975/2025) και του Regan (1983)¹¹, σε αντι-ουσιοκρατικές θεωρίες που θέτουν στο στόχαστρο τις ταξονομίες του φιλοσοφικού ανθρωπισμού. Εδώ θα τοποθετούσαμε και το έργο των Donaldson & Kymlicka (ό.π.).

Φαίνεται λοιπόν πως η διαδρομή που διανύσαμε ακολουθώντας τους Gibson, Barad, Donaldson & Kymlicka και Ingold αποτελεί απλώς ένα νήμα, συνδεδεμένο με πολλά ακόμα νήματα ενός μεγάλου υφαντού πηγών και επιρροών που συντελούν την πολυειδική εθνογραφία. Που οδηγούν όμως όλες αυτές οι επιρροές; Τι είναι αυτό που επιχειρείται από την πολυειδική εθνογραφία; Οι Kirksey & Helmreich (2010: 545) ορίζουν την πολυειδική εθνογραφία ως «είδος γραφής και τροπικότητα έρευνας». Οι έρευνες πολυειδικής εθνογραφίας αναγνωρίζουν την εμπλοκή της ερευνητικής διαδικασίας στην παραγωγή της εικόνας του κόσμου που η έρευνα παράγει. Η διττή υπόσταση «είδους γραφής» και «τροπικότητας έρευνας» αποτελεί μία παραδοχή της εγγενούς σύνδεσης ηθικής-οντολογίας-επιστημολογίας, όπως είδαμε στην τρίτη ενότητα με το έργο της Barad. Σε ένα δημοφιλές απόφθεγμα η Haraway (2016: 12) σημειώνει: «έχει σημασία τι ιστορίες χρησιμοποιούμε για να πούμε άλλες ιστορίες»¹². Η πολυειδική εθνογραφία έτσι

¹¹ Για μια επισκόπηση των θέσεων Singer και Regan βλέπε Protopapadakis (2012: 21ff)

¹² Για την φεμινιστική επιστημολογία της Haraway και την έμφυλη υποκειμενικότητα ως παράγοντα επαναπροσδιορισμού των εννοιών στη μελέτη της νόησης των

αναδύεται, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα, ως μία πρακτική έρευνας που αντιλαμβάνεται την αφήγηση του κόσμου που η ίδια διαπράττει ως μία παρέμβαση σε αυτόν, ως μία παρέμβαση σε προηγούμενες αφηγήσεις που συχνά συνδέονται με φαινόμενα όπως η καπιταλιστικά- παραγόμενη οικολογική καταστροφή.

Σε αυτό το πλαίσιο η πολυειδική εθνογραφία παρεμβαίνει στον οντολογικό δυϊσμό και τον φιλοσοφικό ανθρωπισμό. Παρεμβαίνοντας στον διαχωρισμό κοινωνικών και φυσικών επιστημών οι πολυειδικές εθνογραφίες έχουν επιδιώξει να ερευνήσουν πολυειδικά «συναρμολογήματα» (Tsing, 2015), δηλαδή τις σχέσεις μεταξύ διαφορετικών ειδών, τοποθετημένες εντός κοινωνικών-οικονομικών-πολιτικών αλλά και οικολογικών συγκειμένων. Παρεμβαίνοντας επίσης στο δίπολο «φύση-κοινωνία» οι πολυειδικές εθνογραφίες συχνά είναι μελέτες του καθημερινού, του συνηθισμένου, του μολυσμένου, εστιάζοντας σε «ζώνες επαφής όπου οι γραμμές που διαχωρίζουν την φύση από τον πολιτισμό έχουν καταρρεύσει» (Kirksey & Helmreich 2010: 546).

Στην πράξη, η συμμετοχική παρατήρηση, με προσωπική εμπλοκή του ερευνητού σε πολυειδικές πρακτικές, και οι συνεντεύξεις με άλλα άτομα που εμπλέκονται στην πρακτική ή ζουν στον τόπο ενδιαφέροντος της έρευνας είναι συνήθεις μεθοδολογίες συλλογής δεδομένων, όμοιες με πιο παραδοσιακές κοινωνικές έρευνες. Εκεί που συχνά υφίσταται προσοχή είναι στη μεθοδολογική σημασία της παρατήρησης ως αναγκαία μέθοδο προσέγγισης του μη-έλλογου, του μη-ανθρώπινου. Έτσι βλέπουμε τους van Dooren et al. (2016) να δίνουν το όνομα «παθιασμένη εμπύθιση» (passionate immersion) στην ερευνητική διαδικασία της πολυειδικής εθνογραφίας, ενώ και σε άλλες πηγές (Tsing, 2015; Rosén et al., 2022) βλέπουμε να αναδεικνύονται ιδιαίτερα ως έννοιες και πρακτικές η προσοχή (attention) και η παρατήρηση (noticing).

Έχοντας ως στόχο να αναδείξει μία άλλη οπτική του κόσμου, η πολυειδική εθνογραφία παρεμβαίνει στους δυϊσμούς «άνθρωπος-ζώο», «υποκείμενο-αντικείμενο» θεωρώντας ότι τα ζώα (και τα μη-ανθρώπινα όντα γενικότερα) φέρουν τη δική τους οντο-επιστημολογική θέση. Όπως εξηγούν οι van Dooren et al. (2016: 6), «οι βυθιστικοί τρόποι γνώσης και ύπαρξης με τους άλλους προϋποθέτουν προσοχή σε ό,τι τους ενδιαφέρει - προσοχή στον τρόπο με τον οποίο δημιουργούν κοινές ζωές και κόσμους». «Παθιασμένη εμπύθιση», συνεχίζουν, «σημαίνει να γίνεσαι περιεργό και έτσι να εμπλέκεσαι, να μαθαίνεις να επηρεάζεσαι,

ζώνων βλέπε Demirhan (2026).

και έτσι ίσως να καταλαβαίνεις και να νοιάζεσαι λίγο διαφορετικά»¹³.

Η μεθοδολογία της πολυειδιακής εθνογραφίας αποτελεί ενεργό πεδίο πειραματισμού, το οποίο συχνά συνδυάζει την κοινωνική μελέτη και την παρατήρηση με μεθόδους των φυσικών επιστημών και ιδιαίτερα της βιολογίας (Swanson, 2017; Hamilton & Taylor, 2017). Η υιοθέτηση διεπιστημονικών προσεγγίσεων χρησιμεύει ώστε να αποφευχθεί μια στείρα αναπαράσταση του κόσμου¹⁴, βασισμένη σε πολύ περιορισμένες επιστημονικές αρχές, οι οποίες θεωρούνται πιο αξιόπιστες λόγω της ιεράρχησης των επιστημονικών κλάδων. Η Barad (2007: 93, αναφερόμενη στον Hennessy, 1993: 12) υποστηρίζει πως η διαεπιστημονική (transdisciplinary) προσέγγιση «ερευνά τις ιστορίες της οργάνωσης των γνώσεων και τη λειτουργία τους στο σχηματισμό των υποκειμενοτήτων [...] καθιστώντας ορατές και βάζοντας σε κρίση τις δομικές συνδέσεις μεταξύ της πειθάρχησης της γνώσης και των ευρύτερων κοινωνικών διατάξεων».

5. Παραδείγματα πολυειδιακής εθνογραφίας: έρευνες σε καταφύγια και έρευνες με ζώα συντροφιάς

Επανερχόμενα στις ερευνητικές αναζητήσεις του παρόντος τόμου, ακολουθώντας μια μεθοδολογία πέραν των δυϊσμών στην έρευνα, μπορούμε να οδηγηθούμε σε διαφορετικά συμπεράσματα για τη νόηση, την εμπρόθετη δράση, τις διαειδικές σχέσεις, τη γνώση. Στο παρόν κεφάλαιο θα δούμε εν συντομία έρευνες που επικεντρώνονται α) στα καταφύγια διάσωσης ζώων εκτροφής και β) στις ενσώματες πρακτικές με τα ζώα συντροφιάς, για να αναδείξουμε την προσφορά της πολυειδιακής εθνογραφίας στον εμπλουτισμό των παραπάνω εννοιών.

Ακολουθώντας τη λογική της εμπλεκόμενης επιστημονικής πρακτικής και της εξαρτώμενης εμπρόθετης δράσης, κάποιοι πολυειδιακοί εθνογράφοι επιλέγουν πεδία μελέτης όπου τα άλλα ζώα έχουν τη δυνατότητα περισσότερης ελευθερίας από ότι στα συνήθη μέρη εκμετάλλευσης, όπως τα καταφύγια διάσωσης ζώων εκτροφής (Abrell, 2021; Rosenfeld, 2021; Gillespie, 2019; Scotton, 2017). Παρατηρώντας την καθημερινότητα των διασωσμένων ζώων, τις σχέσεις που αναπτύσσουν, τις συνήθειες, τον τρόπο που εκφράζουν τις επιθυμίες και τις προτιμήσεις τους, τις αντιστάσεις στους περιορισμούς που τίθενται από τους φροντιστές, οι ερευνήτριες αναδεικνύουν το εύρος της κοινωνικότητας των ζώων και τις δυνατότητες της αντίληψής τους.

¹³ Μετάφραση και έμφαση δική μας.

¹⁴ Για τη σύνθεση γνώσης μέσω διεπιστημονικών προσεγγίσεων βλέπε Gounaris (2026).

Ένα ακόμη σημείο που αναδεικνύεται στο πεδίο των καταφυγίων είναι η παραγωγή γνώσης ως μια πρακτική που απαιτεί την εμπλοκή. Για παράδειγμα, η Rosenfeld (2021) χρησιμοποιεί το εργαλείο της κούρη μαρτυρίας (queer witnessing) για να αναλύσει τον τρόπο που παράγεται η γνώση, που είναι απαραίτητη για τη διαχείριση της υγείας των κοτών. Πιο συγκεκριμένα, το εργαλείο αυτό ενώνει τη γνώση με το συναίσθημα, προϋποθέτει την άμεση εμπλοκή, τη δράση στον κόσμο και την φροντιστική προσοχή ώστε να κοινοποιούνται οι ιστορίες που συνήθως δε λέγονται. Την ένταξη του συναίσθηματος στην παραγωγή γνώσης υποστηρίζει και η Gillespie (2017), σε ένα διαφορετικό πεδίο από τα καταφύγια, στην παραγωγή κρέατος και ζωικών προϊόντων. Μιλώντας για την εμπειρία της έρευνάς της σε δημοπρατήριο αγελάδων, παραθέτει τους πιθανούς τρόπους εμπλουτισμού της πολυειδιακής έρευνας μέσα από την παρατήρηση του πόνου και του τραύματος των εμπορευματοποιημένων ζώων και την προσπάθεια να βρεθεί η ίδια νοητά στην ίδια θέση. Επιπλέον, τονίζει τις συστημικές συνθήκες που παράγουν κάποια σώματα ως προϊόντα και ιδιοκτησία και τις δυσκολίες που έχει η εκπόνηση έρευνας που επικεντρώνεται στην οικειότητα σε πεδία όπου τα ζώα συλλαμβάνονται ως τέτοια (2017: 165).

Η έρευνα στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και ζώων συντροφιάς¹⁵ επικεντρώνεται αρκετά στην ενσώματη διαειδική επικοινωνία και το γίνεσθαι-μαζί (Luggauer, 2025; Charles et al., 2024, 2022; Alger & Alger, 2003). Καθώς τα ζώα συντροφιάς αναγνωρίζονται ως άτομα από τους ιδιοκτήτες τους και η σχέση μαζί τους είναι διαπροσωπική, η παρατήρηση των διαδράσεων τους προσφέρει στοιχεία για την επικοινωνία πέραν της χρήσης της ανθρώπινης γλώσσας. Οι Maurstad, Davis και Cowles (2013: 332), οι οποίοι μελέτανε τη σχέση των ανθρώπων με τα άλογα κατά την πρακτική της ιππασίας, υποστηρίζουν πώς η διαειδική επικοινωνία βασίζεται στην εναρμόνιση των σωμάτων τα οποία ανταλλάσσουν συναισθήματα, αισθήσεις και συν-αισθήματα (affects). Η έρευνα αυτής της μορφής επικοινωνίας κινείται στην αμφισβήτηση του δυϊσμού νου και σώματος και μπορεί να συνεισφέρει στη μελέτη της συνείδησης¹⁶. Το γίνεσθαι-μαζί αφορά τόσο τα ζώα συντροφιάς και τους ανθρώπους τους, όσο και τον ερευνητή γιατί κατά τη διάρκεια

¹⁵ Οι κατηγορίες στις οποίες ταξινομούνται τα ζώα στην κοινωνική έρευνα παραμένουν ανθρωποκεντρικές, καθώς ορίζονται από τη σχέση τους με ή τη χρήση τους από τους ανθρώπους.

¹⁶ Για τα φιλοσοφικά προβλήματα απόδοσης συνείδησης στα ζώα μέσω των κλασικών θεωριών βλέπε Δανά et. al. (2026).

της έρευνας εξοικειώνεται περισσότερο με την οπτική των άλλων ζώων και προσπαθεί να τη συμπεριλάβει στη μεθοδολογία του (Charles et al., 2022: 444).

Στα πεδία που είδαμε, συνοπτικά και σίγουρα όχι εξαντλητικά, μεγάλο ρόλο στην παραγωγή της γνώσης παίζουν οι άνθρωποι φροντιστές ή ιδιοκτήτες που έχουν μια πιο κοντινή σχέση με τα ερευνώμενα ζώα. Πέραν από την ανάδειξη του σημαντικού τους ρόλου ως διαμεσολαβητές μεταξύ των ζώων και των ερευνητών, η παρατήρηση αυτή καταδεικνύει και τη σημασία των βαθμών εμπλοκής κατά την όποια πρακτική απόκτησης γνώσης. Οι εθνογραφικές έρευνες που εστιάζουν στις πολυειδικές σχέσεις μπορούν να επιβεβαιώσουν πως ο κόσμος δεν είναι κάτι που βρίσκεται εκεί έξω και περιμένει να ανακαλυφθεί, αλλά διαμορφώνεται διαρκώς μέσα από τις υλικο-λογικές πρακτικές, οι οποίες μπορεί να ενέχουν και σχέσεις εξουσίας.

6. Συμπεράσματα

Στο παρόν κεφάλαιο εξετάσαμε το ζήτημα των οντολογικών δυϊσμών και τους τρόπους που επηρεάζουν την έρευνα και την μελέτη των ζώων. Ξεκινώντας από την υπολογιστική-αναπαραστασιακή θεωρία του νου και την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων στην οικολογική ψυχολογία του Gibson, είδαμε πώς οι δυϊσμοί νους-σώμα, νους-περιβάλλον, υποκείμενο-αντικείμενο, παρατηρητό-παρατηρούμενο, καθίστανται προβληματικοί και άλλα, πιο οικολογικά, μη-δυϊστικά σχήματα μπορούν να δοκιμαστούν στην θέση τους. Συνεχίσαμε αυτή τη διαδρομή με τα έργα της Barad, των Donaldson & Kymlicka, και του Ingold, το κάθε ένα από τα οποία αναδεικνύουν διαφορετικές πτυχές των προβλημάτων των οντολογικών δυϊσμών και αναπτύσσουν εναλλακτικές (ηθικό-επιστημο-)οντολογίες.

Αυτές και άλλες πηγές έχουν δώσει υπόβαθρο, τα τελευταία 15 χρόνια, στην ανάδυση της πολυειδικής εθνογραφίας ως ενός είδους γραφής και ερευνητικής πρακτικής που αναγνωρίζει την εμπλοκή του επιστήμονα - παρατηρητή και της ερευνητικής διαδικασίας στον κόσμο, όπως και τις βαθιές συνδέσεις μεταξύ διαφορετικών ειδών σε κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και οικολογικό επίπεδο. Είδαμε, μέσα από παραδείγματα ερευνών που έχουν να κάνουν με καταφύγια ζώων και με πρακτικές με ζώα συντροφιάς, πώς η μεθοδολογία της πολυειδικής εθνογραφίας επιτρέπει την παρατήρηση της συμπεριφοράς των άλλων ζώων μέσα από την εμπλοκή και επομένως οδηγείται σε συμπεράσματα σχετικά

με τη σχεσιακή και ενσώματη διάσταση της αντίληψης, της νόησης και της εμπρόθετης δράσης.

Επομένως, για εμάς η βασική συμβολή των θεωριών και της μεθοδολογίας που ανατρεξάμε είναι η κριτική τους κατεύθυνση σε σχέση με τις έννοιες που εξετάσαμε. Αντί να ακολουθήσουν την τάση που προσπαθεί να διευρύνει την ήδη υπάρχουσα έννοια της νόησης και της συνείδησης, η οποία διατηρεί τους ιεραρχικούς διαχωρισμούς νους-σώμα, άνθρωπος-ζώο, θέτουν προς διερώτηση την ίδια την δυϊστική οντολογία. Επίσης, επιχειρούν τη συνένωση των διαχωρισμών σε όλα τα επίπεδα της έρευνας, προσκρούουν στους δογματισμούς των επιστημονικών πεδίων, και θέτουν υπό αμφισβήτηση την ίδια την ιδέα της επιστημονικής αντικειμενικότητας¹⁷. Τέλος, θεωρούμε πώς είναι σημαντική η εκπόνηση τέτοιων ερευνών καθώς μέσα από την εμπλοκή μπορούν να αναδείξουν τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ ανθρώπων και ζώων και να προσφέρουν στη μελέτη της εξουσίας ευρύτερα.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική έκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

Abrell, E. (2021). *Saving animals: Multispecies ecologies of rescue and care*. University of Minnesota Press.

Alcoff, L. (1988). Cultural feminism versus post-structuralism: The identity crisis in feminist theory. *Signs: Journal of women in culture and society*, 13(3), 405-436.

¹⁷ Με αυτό δεν εννοούμε πως η επιστημονική έρευνα γίνεται μία λιγότερο αξιόπιστη ή χρήσιμη πρακτική απόκτησης γνώσης για τον κόσμο, αλλά ότι αποδομείται ένας θεμελιώδης μύθος που την περιβάλλει και της δίνει μια ειδική, εξέχουσα θέση, και εξουσία. Μέσα από την αποδόμηση των οντολογικών δυϊσμών αναγνωρίζεται η πραγματική σύνδεση μεταξύ των δύο μερών των διπλών «υποκείμενο-αντικείμενο», «παρατηρητής-παρατηρούμενος», «ερευνητήρια-ερευνόμενο». Η επιστήμη, έτσι, νοείται ως μία διαδικασία παραγωγής γνώσης που δεν είναι «αντικειμενική» επειδή είναι ουδέτερη, α-ιστορική και άρα (υποτίθεται) σε απόσταση ασφαλείας από το να επηρεαστεί από τον κόσμο. Αντίθετα, η επιστήμη είναι γνώση που παράγεται μέσα από την εμπλοκή με τον κόσμο. Η αναγνώριση (αντί για την αορατοποίηση) αυτής της εμπλοκής είναι κάτι χρήσιμο.

- Alger, J., & Alger, S. (2003). *Cat culture: The social world of a cat shelter*. Temple University Press.
- Barad, K. (2003). Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter. *Signs: Journal of women in culture and society*, 28(3), 801-831.
- Barad, K. (2007). *Meeting the Universe Halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Duke University Press.
- Bateson, G. (1972). *Steps to an Ecology of Mind*. Jason Aronson Inc.
- Blattner, C. E., Donaldson, S., & Wilcox, R. (2020). Animal agency in community: A Political Multispecies Ethnography of VINE Sanctuary. *Politics and Animals*, 6(1), 1-22.
- Charles, N., Fox, R., Miele, M., & Smith, H. (2024). De-centring the human: Multi-species research as embodied practice. *The Sociological Review*, 72(6), 1335-1354. <https://doi.org/10.1177/00380261241245818>.
- Charles, N., Fox, R., Smith, H., & Miele, M. (2022). 'Imagine you are a Dog': embodied learning in multi-species research. *Cultural Geographies*, 30(3), 429-452. <https://doi.org/10.1177/14744740221102907>.
- Clark, A. (1997). *Being there: Putting brain, body, and world together again*. MIT Press.
- Demirhan, S. (2026). Πώς είναι να είσαι θηλυκή νυχτερίδα; Επανεξετάζοντας το πρόβλημα των άλλων νόων μέσω φεμινιστικών προσεγγίσεων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 185-211). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3353>.
- Descola, P. (2013). *Beyond nature and culture* (J. Lloyd, Trans.). The University of Chicago Press.
- Donaldson, S. (2024). Sanctuary Communities. In: Athanassakis, Y., Larue, R., O'Donohue, W. (Eds), *The Plant-based and Vegan Handbook*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-63083-5_3.
- Donaldson, S., & Kymlicka, W. (2015). Farmed animal sanctuaries: The heart of the movement?. *Politics and Animals*, 1, 50-74.
- Escobar, A. (2008). *Territories of Difference: Place, movements, life, redes*. Duke University Press.

Ferdowsian, H., & Merskin, D. (2012). Parallels in sources of trauma, pain, distress, and suffering in humans and nonhuman animals. *Journal of Trauma & Dissociation*, 13(4), 448-468.

Foucault, M. (1972/2004). *Histoire de la folie à l'âge classique. Suivi de Mon corps, ce papier, ce feu et La folie, l'absence d'œuvre*. Gallimard. Στα ελληνικά: *Η ιστορία της τρέλας*. (Φ. Αμπατζοπούλου, Μετάφραση). Εκδόσεις Ηριδανός.

Gibson, J. J. (1979/2002). *The ecological approach to visual perception*. Houghton Mifflin. Στα ελληνικά: *Η Οικολογική Προσέγγιση στην Οπτική Αντίληψη*. (Α. Γολέμη, Μ. Πούριος, Μετάφραση). Gutenberg.

Gillespie, K. (2017). Intimacy, animal emotion and empathy: Multispecies intimacy as slow research practice. In: *Writing intimacy into feminist geography* (pp. 160-169). Routledge.

Gillespie, K. A. (2019). For a politicized multispecies ethnography: Reflections on a feminist geographic pedagogical experiment. *Politics and Animals*, 5, 17-32.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

Gounaris, A. (2020). Why do we need a Unified Theory of Embodied Cognition? *The 94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society, University of Kent, Online Open Session*. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11933.74729>.

Gounaris, A. (2026). Η διάγνωση των επιστημολογικών στάσεων και ο δείκτης γνωσιακής αρετής στη διεπιστημονική έρευνα. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 30(1), 31-50. <https://doi.org/10.12681/plogos.43231>.

Hamilton, L., & Taylor, N. (2017). *Ethnography after Humanism*. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-53933-5>.

Haraway, D. (1991). *Simians, Cyborgs, and Women*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203873106>.

Haraway, D. J. (1989). *Primate Visions: Gender, Race, and Nature in the World of Modern Science*. Routledge.

Haraway, D. J. (2008). *When species meet*. University of Minnesota Press.

- Haraway, D. J. (2016). *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*. Duke University Press.
- Howell, S. (1996). Nature in culture or culture in nature? Chewong ideas of “humans” and other species. In: P. Descola & G. Pálsson (Eds.), *Nature and Society: Anthropological perspectives* (pp. 127–144). Routledge.
- Ingold, T. (2000). *The Perception of the Environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*. Routledge.
- Kakoliris, G. (2022). *Derrida's Deconstructive Double Reading: The Case of Rousseau*. Nissos.
- Kohn, E. (2015). Anthropology of Ontologies. *Annual Review of Anthropology*, 44(1), 311–327. <https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-102214-014127>.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.
- Latour, B., & Woolgar, S. (1986). *Laboratory life: The construction of scientific facts*. Princeton University Press.
- Luggauer, E. (2025). Fieldwork on Six Legs: Ethnography as Multispecies Experimental Collaboration. *The February Journal*, 5, 40-63.
- Marchesini, R. (2016). Posthuman antispeciesism. *Angelaki*, 21(1), 217–233. <https://doi.org/10.1080/0969725X.2016.1163853>.
- Marder, M. (2013). *Plant-Thinking—A philosophy of vegetal life*. Columbia University Press.
- Maurstad, A., Davis, D., & Cowles, S. (2013). Co-being and intra-action in horse–human relationships: A multi-species ethnography of be(com)ing human and be(com)ing horse. *Social anthropology/Anthropologie sociale*, 21(3), 322-335.
- Ogden, L. A., Hall, B., & Tanita, K. (2013). Animals, Plants, People, and Things: A Review of Multispecies Ethnography. *Environment and Society*, 4(1), 5–24. <https://doi.org/10.3167/ares.2013.040102>.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.
- Regan, T. (1983). *The case for animal rights*. University of California Press.

Rosenfeld, H. (2021). Witnessing Pandora: Doing “undone science” at chicken sanctuaries. *Catalyst: Feminism, Theory, Technoscience*, 7(2), 1.

Scotton, G. (2017). Duties to Socialise with Nonhuman Animals: Farmed Animal Sanctuaries as Frontiers of Friendship. *Animal Studies Journal* 6 (2), 86-108.

Shapiro, L. (2007). The embodied cognition research programme. *Philosophy compass*, 2(2), 338-346. <https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2007.00064.x>.

Singer, P. (1975/2025). *Animal liberation: A new ethics for our treatment of animals*. HarperCollins. Στα ελληνικά: *Η απελευθέρωση των ζώων τώρα* (Στ. Καραγεωργιάκης, Μετάφραση). Οκτάνα.

Stoffregen, T. A. (2003). Affordances as Properties of the Animal-Environment System. *Ecological Psychology*, 15(2), 115–134. https://doi.org/10.1207/S15326969ECO1502_2.

Swanson, H. A. (2017). Methods for Multispecies Anthropology: Thinking with Salmon Otoliths and Scales. *Social Analysis*, 61(2). <https://doi.org/10.3167/sa.2017.610206>.

TallBear, K. (2011). Why Interspecies Thinking Needs Indigenous Standpoints. *Society for Cultural Anthropology*. <https://culanth.org/fieldsights/why-interspecies-thinking-needs-indigenous-standpoints>.

van Dooren, T., Kirksey, E., & Münster, U. (2016). Multispecies studies: Cultivating arts of attentiveness. *Environmental Humanities*, 8(1). <https://doi.org/doi:10.1215/22011919-3527695>.

Viveiros de Castro, E. (1998). Cosmological Deixis and Amerindian Perspectivism. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4(3), 469–488.

Wolfe, C. (2009). *What is Posthumanism?* University of Minnesota Press.

Αργυρακοπούλου, Κ. (2026). Ζώο και κόσμος σε σύζευξη: Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 283-302). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3356>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Καλογήρου, Γ., & Γεωρταμιλή, Χ. (2026). Συγκινούνται τα ζώα από την μουσική; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 233-262). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3352>.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

